ગુજરાતી કવિતાનો કમનીય કેલાઇડોસ્કોપ | ધીરુભાઈ ઠાકર

[**વીસમી સદીની ગુજરાતી કાવ્યમુદ્રા** : સંપા. ચંદ્રકાન્ત શેઠ, યોગેશ જોષી, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ, ઊર્મિલા ઠાકર, પ્ર. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૨૦૦૭, પૃ. ૬૨+૮૬૬, રૂ. ૬૦૦]

વાણીનો આવિષ્કાર એ માનવસંસ્કૃતિના વિકાસનું મહત્ત્વનું સોપાન છે. વાણીનો વૈભવ સાહિત્યમાં પ્રગટે છે. સાહિત્ય પ્રજાની સંસ્કારિતાની પારાશીશી ગણાય છે. કવિતા પ્રજાના મિજાજ કે વ્યક્તિત્વની, નાટક અને રંગભૂમિ તેની સંસ્કૃતિની, નવલકથા તેના સંસારજીવનની અને નિબંધ તેનાં રસરુચિની ઓળખ આપે છે.

'ભૂતના સંસ્મૃતિતારે વર્તમાન ગૂંથવાની' આવડત દરેક દેશકાળનો સમાજ કેળવતો રહે છે. તેમાંથી ઇતિહાસ રચાય છે. બીજાં ક્ષેત્રોની માફક સાહિત્યમાં પણ આ પ્રવૃત્તિ અનિવાર્યપણે ચાલતી હોય છે. પરંપરા કે / અને પ્રયોગ દ્વારા એક પેઢી બીજી પેઢી સાથેનું સાતત્ય જાળવીને કાળના પ્રવાહમાં આગળ વધે છે. તેમાંથી સદીઓની સાહિત્યિક ઉત્ક્રાન્તિનો આલેખ રચાય છે. તેનું મુખ્ય એકમ કવિતા છે.

કવિતા સાહિત્યનું ઉત્તમાંગ કહેવાય છે કેમ કે કવિતામાં જ પ્રજાનું ચૈતન્ય તેના મૂળ સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. આત્મગત ચૈતન્ય તે અધ્યાત્મ. વ્યક્તિ કે સમાજમાં અન્તર્હિત અધ્યાત્મ કે તેના અંશની અભિવ્યક્તિ કવિતામાં પ્રાણ પૂરે છે. એ જ કવિતાનું તત્ત્વ ને સંસ્કૃતિનું સત્ત્વ છે. નાટક, નવલકથા અને નિબંધના હાર્દ રૂપે રહેલ અધ્યાત્મ – કે અધ્યાત્મનો સ્પર્શ માત્ર – તેનો કાવ્યાંશ છે. સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન તેમાં પ્રવર્તતા આ કાવ્યતત્ત્વ પરથી થાય છે. શરીરમાં ચાલતા રુધિરના પ્રવાહના જેટલું સાહિત્યસમગ્રના પ્રવાહમાં પ્રવર્તતા કવિતાના પ્રવાહનું મહત્ત્વ છે. સાહિત્યના તત્ત્વ અને તંત્રની ગુણવત્તાનો અંદાજ તેની કવિતા પરથી નીકળે છે. વિવિધ સમયને અંતરે પ્રગટ થયેલ કાવ્યસંચયોનો અભ્યાસ તે માટે ઉપયોગી હોય છે. તેથી જ્યારે કવિતાનો કોઈ નાનો કે મોટો સંચય પ્રગટ થાય છે ત્યારે કાવ્યરસિકોનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાયા વિના રહેતું નથી.

સંખ્યાબંધ કાવ્યસંચયો વિષય (દા.ત., દેશભક્તિ), પ્રકાર, (દા.ત., સૉનેટ), રચનાબંધ (દા.ત. છાંદસ-અછાંદસ), યુગ (દા.ત, ગાંધીયુગ) – એમ વિવિધ દૃષ્ટિબિન્દુથી તૈયાર થાય છે અને તે શાળા-કૉલેજના અભ્યાસક્રમમાં નિયત થાય છે; પરંતુ તેનાથી ગુજરાતી કવિતાનો પૂરો અને વાસ્તવિક ચહેરો ઊપસી આવતો નથી. લાંબા સમયપટ પર મોટા સમુચ્ચયને યથાર્થ રીતે આવરી લે તેવા પ્રયત્નો ગણ્યાગાંઠ્યા જ થાય છે. તાજેતરમાં જ કવિ શ્રી સુરેશ દલાલે 'બૃહત્ ગુજરાતી કાવ્યસમૃદ્ધિ' અને પ્રો. બ. ક. ઠાકોર દ્વારા ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધમાં સંપાદિત કરાયેલ 'આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ'ના અનુસંધાનમાં ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ સંપાદિત કરેલ 'આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ (ઉત્તરાર્ધ)' એ શીર્ષકવાળા કાવ્યસંચયના પ્રયત્નો તેમાં મહત્ત્વના ઉમેરા રૂપે એક ત્રીજો મહત્ત્વાકાંક્ષી પ્રયત્નરૂપ સંચય 'વીસમી સદીની ગુજરાતી કાવ્યમુદ્રા' ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય તરફથી તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તેના સંપાદકો ડૉ. ચંદ્રકાન્ત શેઠ, શ્રી યોગેશ જોષી, શ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ અને ડૉ. ઊર્મિલા ઠાકર છે. ૯૨૮ પાનાંના આ ગ્રંથમાં વીસમી સદી દરમ્યાન ૩૪૪ કવિઓએ રચેલ ૯૨૬ કૃતિઓને પસંદ કરીને મૂકેલ છે. આ ગ્રંથનું વિમોચન જ્ઞાનપીઠવિજેતા કવિ શ્રી રાજેન્દ્ર શાહે અમદાવાદમાં કર્યું હતું.

આ ગ્રંથની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ તરત નજરે ચડે છે. તે એક આખી સદીની કવિતાને, તેમાં થયેલ વિષય, સ્વરૂપ, શૈલી ઇ.ના પ્રયોગો સહિત, આવરી લે છે. પસંદ કરેલી સદી જગતના ઇતિહાસમાં અનન્ય અને અનોખું સ્થાન ધરાવતી ઘટનાઓથી ભરેલી છે. મોટા ભાગની રચનાઓ સીધેસીધી મૂળ સ્રોતમાંથી લીધેલી જણાય છે. રચનાઓની પસંદગી સમગ્ર સદીની કવિતાની મુદ્રા ઉપસાવવા તાકે છે. પાઠનિર્ણય, કવિપરિચય, કવિજન્મ-તારીખસૂચિ અને કાવ્યપંક્તિઓની સૂચિ પૂરતી ચીવટ અને ચોકસાઈથી કરેલાં દેખાય છે. તેથી પ્રથમ નજરે જ ગ્રંથનું સંપાદન સુઘડ, શાસ્ત્રીય અને સ્વચ્છ હોવાની છાપ ઊભી થાય છે.

કવિતા શૂન્યાવકાશમાં રચાતી નથી. દેશકાળનો પ્રભાવ સર્જક અને તેના સર્જન પર પડ્યા વિના રહેતો નથી. સમર્થ કવિ દેશકાળથી રંગાવા છતાં 'ક્ષણ ચિરંતન'ને 'શાશ્વતી'માં પલટી શકે છે. તેનાં ઉત્તમ ઉદાહરણ આ સંચયમાંની ન્હાનાલાલ, ઉમાશંકર અને સુન્દરમની કૃતિઓ છે.

સંપાદકોએ સ્વીકારેલી સદીની મર્યાદા જોતાં એમ કહી શકાય કે વીસમી સદીના આગમન પહેલાં તેની કવિતાનાં તેજ અને સૌન્દર્યનો વૈભવ ઓગણીસમી સદીમાં કાન્ત અને ન્હાનાલાલનાં સર્જનોમાં શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. કલાપીએ તો સદી શરૂ થવાની આગલી સાંજે જ વિદાય થતાં પહેલાં ગુજરાતી કવિતાને પાકો રંગદર્શી પાસ આપ્યો હતો. વીસમી સદીના ઉઘાડ વખતે ન્હાનાલાલ, બલવંતરાય અને ખબરદાર વિવિધ સામયિકોમાં કવિતા લખતા હતા. ન્હાનાલાલની ડોલનશૈલીનો, પ્રો. ઠાકોરનો સૉનેટ તથા સળંગ પૃથ્વીનો અને કાન્તના ખંડકાવ્યનો પ્રયોગ ૧૯મી સદીમાં થઈ ચૂક્યો હતો. ગઝલ તો ઓગણીસમી સદીની જ પેદાશ છે; પછી તેનાં કલાકસબની ઝીણી કારીગરી કે નકશીનું કામ વીસમી સદીમાં થયું. આખી સદીનો સમગ્ર વિચાર કરીએ તો સમજાશે કે ગુજરાતી કવિતાએ વીસમી સદીમાં જ પૂરું કાઠું કાઢ્યું છે. તેની મુખમુદ્રા પર ચિંતનના ઊંડા આંકા સાથે સુંદર અને ભવ્યની સ્પષ્ટ રેખાઓ અંકિત થઈ છે. આ સદીમાં ન્હાનાલાલે તેને લાડ લડાવી, શિષ્ટ, સુંદર, કમનીય, ભાવનીતરતી મુદ્રા અર્પી; બલવંતરાયે તેને બલિષ્ઠ વ્યક્તિત્વ અર્પ્યું; સુન્દરમ્, રાજેન્દ્ર શાહ અને મકરંદ દવે તેમાં સૂક્ષ્મ અધ્યાત્મના રોચક રંગ પૂરે છે. મેઘાણી જેવા કવિ તેની દૃષ્ટિમાં ઓજસ પૂરે છે; અને ગાંધીપ્રેરિત ઉમાશંકર તેની પલટાતી સિકલને શિષ્ટ-મનોહર કલાત્મક સંસ્કાર આપે છે. આ મનીષી કવિએ પચાસ વર્ષ પર્યન્ત (૧૯૩૧—૧૯૮૧) (આમ તો અવસાન પર્યન્ત) કવિતાનાં સ્વરૂપ અને વિષયવસ્તુનું બહોળું ખેડાણ કરીને તેના દ્વારા જીવનદૃષ્ટિનો અને કાવ્યભાવનાનો જે ક્ષિતિજવિસ્તાર કરી બતાવ્યો તે કવિની સાથે વીસમી સદીની પણ વિશિષ્ટ સિદ્ધિ ગણાવી જોઈએ. એકવીસમી સદી માટે એ પડકાર પણ છે.

આ વીસમી સદીએ શું શું જોયું ? તેણે બે વિશ્વયુદ્ધ જોયાં; નાગાસાકી–હીરોશીમા પર પરમાણુ-બૉમ્બે સર્જેલો મહાવિનાશ જોયો; ઇતિહાસે કદી નહિ જોયેલ કુટિલ રાજકીય આટાપાટા ધ્યાન ખેંચે છે.

જોયા; દુનિયાને આશ્ચર્યચકિત કરી મૂકનાર અહિંસક સત્યાગ્રહના શસ્ત્ર દ્વારા ભારતને આઝાદી અપાવનાર ગાંધીની ચમત્કારિક આત્મશક્તિનો પરચો કર્યો; માનવીએ ચંદ્ર ઉપર ઉતરાણ કરીને અવકાશયાત્રાની પરંપરા બાંધી આપી. વૈજ્ઞાનિક શોધોએ માનવસમાજોને પરસ્પર નિકટ લાવીને રચી આપેલી વિશ્વસંસ્કૃતિનો અહેસાસ પણ આ સદીએ કર્યો છે. વીસમી સદીનાં

પરિબળોએ કવિને આજુબાજુ, ઉપરનીચે અને ભીતર-ઊંડે જોતો કર્યો. આ જ સદીએ વિશ્વશાન્તિ, વિશ્વપ્રેમ અને વિશ્વમાનવની ભાવનાની સામે આંખના પલકારામાં વિશ્વનાશ સાધી આપે તેવી શક્યતાઓ દર્શાવતાં પરમાણુશસ્ત્રોના ભય નીચે માનવજાતને જીવતી પણ કરી મૂકી છે. એકવીસમી સદીમાં એનું વિકસન (culmination) કેવું હશે ?

કવિતા રચવી એ કોઈ એક પ્રદેશની પ્રવૃત્તિ નથી; સમસ્ત માનવજાતની સંસ્કારપ્રવૃત્તિ છે. એટલે વૈશ્વિક પરિબળોએ બીજા દેશોની માફક ભારતીય અને ગુજરાતી કવિતા પર પણ ઊંડા સંસ્કાર પાડ્યા છે. વીસમી સદીનો ગુજરાતી કવિ તેનાથી સંપ્રજ્ઞ છે. આ સદીના અધિષ્ઠાતા કવિ ઉમાશંકર ૧૯૬૫ના ડિસેમ્બરમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સૂરત અધિવેશનમાં જાહેર કરે છે કે ''યંત્રયુગની ભીંસની વચ્ચે વિશ્વના નાગરિકો તરીકે આપણે જીવીએ છીએ તેની સચોટ પ્રતીતિ આપણે કરાવી શક્યા છીએ. કળાકારો સમાજના અગ્રયાયી છે. આજની કારમી વેદના ઉપજાવતી પરિસ્થિતિમાં આપણું હૃદય વિશ્વના ચૈતન્ય સાથે ધબકે છે... 'હું'ની સહસ્રફણા પર કળાની મોરલીનો અવાજ આવે છે. વિષાદ છે. પણ તે અર્જુનનો વિષાદયોગ છે.'' ઉમાશંકરે 'છિન્નભિન્ન છું' અને 'શોધ' – એ કાવ્યોમાં આધુનિક સમયમાં ભીંસાતા માનવીની વેદના સૌપ્રથમ પ્રગટ કરેલી. પણ કેવળ આ યુગચેતનાને જ કવનવિષય બનાવનાર પહેલા આધુનિક કવિ સુરેશ હ. જોષી છે. તેમના પ્રભાવ નીચે ઊછરેલી આધુનિક કવિતા મૂલ્યહ્રાસ, આત્મવિડંબના, વ્યર્થતા, લાચારી અને વિભક્તતાનાં સંવેદનો ગાય છે. ડૉ. ચંદ્રકાન્ત શેઠે બતાવ્યું છે તેમ, વીસમી સદીના ચોથા દાયકામાં જન્મેલા કવિઓ પૈકી મોટા ભાગના આધુનિક સંવેદનાના કવિઓ છે. તેમાંના કેટલાક આજે પણ ગીત અને ગઝલની રચનામાં રત રહીને આધુનિક સંવેદનાને વાચા આપી રહ્યા છે. આ ગ્રંથમાં મૂકેલી કાવ્યકૃતિઓ દર્શાવે છે તેમ, વીસમી સદીના આરંભમાં પંડિત યુગનું સાતત્ય સાચવતી શિષ્ટ અલંકારમંડિત દીર્ઘ ચિન્તનાત્મક કૃતિઓ મળે છે; મધ્યમાં નવાં તેજ અને સત્ત્વથી ઓપતી, વ્યાપક ફલક પર સત્ય અને પ્રેમની સ્થાપના કરતી, વિચક્ષણ, પુષ્ટ દેહયષ્ટિ ધરાવતી ગાંધીતત્ત્વરસિત રચનાઓ ધ્યાન ખેંચે છે; પછી સૂક્ષ્મ સૌન્દર્યકેન્દ્રી કોમળમંજુલ ગીતરચનાઓ અને વિવિધ વેશધારી ગઝલોનો પ્રવાહ સદીના અંત સુધી ક્રમશઃ વૃદ્ધિંગત થતો જાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો પૂર્વકાલીન તત્ત્વનિષ્ઠ કૌતુકરાગી સાહિત્યના મુકાબલે સાંકડા પ્રવાહની સામે ગાંધીયુગના મૂલ્યનિષ્ઠ પણ પ્રયોગશીલ વાસ્તવદર્શી સાહિત્યનો વિસ્તૃત મનોહર પટ ધ્યાન ખેંચે છે. તેની સામે મૂલ્યનિરપેક્ષ કલા અને સૌન્દર્યની જિકર કરતી આધુનિકતા (modernity)નો આવિર્ભાવ થાય છે. પછી જીવનલક્ષી પરિબળો સક્રિય થઈને સાહિત્યના વહેણને પરંપરા તરફ વાળતાં દેખાયાં હતાં તે હવે ગીત-ગઝલની મહેફિલોની દિશામાં નિશ્ચિત ગતિ કરી રહ્યાં છે. આ લોકાભિમુખ અભિગમ સંપૂર્ણ પણ્યકવિતા (market poetry)ની જિકર રૂપે તો દેખા નહીં દે ને ?

પણ વસ્તુલક્ષી ધોરણે સંપાદકોએ કૃતિઓની પસંદગી કરેલી છે. કવિનો સર્વાંગીણ પરિચય મળે તે રીતે તેની તમામ વિશિષ્ટ રચનાઓને અહીં સ્થાન મળેલું છે. એવી જ રીતે એકાદ ઉત્તમ રચનાથી ધ્યાન ખેંચનાર કવિનો પણ અહીં સમાવેશ થયેલો છે. કાવ્યોની ગોઠવણી કવિતાનો વિકાસ, કાવ્યપ્રકાર કે કવિના સમયક્રમને અનુસરવાને બદલે કેવળ કવિનામ કે કાવ્યશીર્ષકના વર્ણાનુક્રમ મુજબ કરેલી છે. તેથી એકાદ વિભાગ કે સમુચ્ચયના અંગ રૂપે પ્રવર્તવાને બદલે દરેક રચના અલગ સ્વતંત્ર એકમ તરીકે છાપ પાડે છે. સહૃદય ભાવકને તેનો એ રીતે શુદ્ધ રસાત્મક અવ્યવહિત આનંદ લેવાનો અવકાશ મળ્યો ગણાય. પરંતુ અન્યથા કવિતાનો સમગ્રદર્શી પરિચય મેળવવાનું કષ્ટસાધ્ય બને તેમ છે. બીજી રીતે જોઈએ તો વિભિન્ન રંગ, મિજાજ, ભાવ, વિષય ને શૈલી ધરાવતી રચનાઓને અહીં એકબીજીની સાથે વાંચતાં કવિતાનો કેલાઇડોસ્કોપ જોયાનો આનંદ મળે છે. કેલાઇડોસ્કોપમાં જેમ વિભિન્ન રંગ, આકાર અને ઝાંયવાળા કાચના ટુકડાની ક્ષણે ક્ષણે નવતા ધારણ કરતી મિશ્રભાત સૌન્દર્યદર્શન કરાવે છે તેવો સૌન્દર્યદર્શનનો આનંદ આ સંચયની કાવ્યકૃતિઓના આસ્વાદથી મળે છે તે એક વિરલ લાભ ગણાય.

કાવ્યકૃતિઓના સુયોગ્ય ચયન, સુયોજન અને સુઘડ, સ્વચ્છ સંપાદન બદલ આ સંચયનું સંપાદકવૃંદ અભિનંદનનું અધિકારી છે.